

MUSEUM STAVANGER ÅRBOK 2015

MUSEUM STAVANGER
BIBLIOTEKET

bibl. Kont
Rv. 2

MUST
MUSEUM STAVANGER

Vindusomramming på sveitserhus i Stavanger

Michael Heng

INNLEDNING

Stavanger er en trehusby. Byen har en helt særegen struktur. Der andre norske byer på denne størrelse består av bygårder i mur, er Stavanger bygget opp av store trehus. Når vi går litt ut av sentrum, inn i bydelene Storhaug, Våland, Vestre platå og Eiganes finner vi flere tusen trehus i mange forskjellige stilarter fra empire til jugend og funksjonalisme. De husene jeg har konsentrert meg om i denne forbindelse er husene fra cirka 1860-tallet og fram til 1915. Det var en veldig stor byggeaktivitet i disse årene, noe som hadde sammenheng med en stadig voksende industrialisering. Stadsingeniøren skrev i 1912 at husene i Stavanger «er blitt en masseartikkel, der oppføres på spekulasjon». Husene hadde «et schablonmæssig og ensformig præg uten skjønnhet og uten uttrykk for individuel smak og karakter».¹ Det er disse vanlige husene som folk flest bodde i (og som folk flest fortsatt bor i) jeg ønsker å rette lys mot.

Sandsgata rundt 1920

Foto: Tønnes Sandstøl / Stavanger byarkiv

Husene ble i denne perioden bygget i sveitserstil og en stil i overgangen mellom sveitser og jugend som vi kaller sveitser-jugend. Jeg vil på ingen måte si som stadsingeniøren at disse husene er uten skjønnhet. De er riktignok enkle i forhold til mange av de store sveitservillaer som bygdes samtidig, men dette var ikke hus for overklassen. Dette var hus for vanlige folk. De fikk et enklere uttrykk, men har andre estetiske kvaliteter enn forbildene fra overklassen. Det at flere byggmestre bygde samme type hus mange ganger, gjorde at de

tydeligere kunne se hva som fungerte rent estetisk og hva som ikke gjorde det. Det ble etablert noen felles estetiske retningslinjer som disse håndverkerne jobbet ut fra. Med de enkle midlene de hadde til rådighet, måtte de for eksempel finne ut hva som var den peneste måten å ramme inn et vindu på uten at utgiftene ble for høye. Dette gir noen rene og klare uttrykk i disse stilene som mange setter pris på i dag.

Etter andre verdenskrig var det mange som syntes at disse gamle husene var umoderne, utdaterte, upraktiske og kalde. Det gamle krimskranset fra bestemors tid måtte vekk. Dette var en trend som varte i flere tiår. Vinduer ble skiftet til praktiske husmorvinduer som var lette å vaske. Skifer og teglsteinstak ble byttet ut med betongstein. Noen kledde til og med husene sine med moderne og «vedlikeholdsfri» plastikk. I 1969 fant man drivverdig olje på norsk sokkel i Nordsjøen og Stavanger ble det den er best kjent for i dag, oljehovedstaden i Norge. Med oljen kom pengene man trengte til å «oppgradere» sine gamle hus. Vi kan nok ikke gi oljen hele skylden for det som har skjedd. Men i denne perioden ble så mange hus ombygget og modernisert at vi i dag bare innimellom kan skimte hvordan byen en gang har sett ut.

Heldigvis har trenden snudd. Svært få vil i dag ønske å skifte ut originale smårutede vinduer med husmorvinduer (det er heller ikke lovlig i henhold til de estetiske retningslinjer for trehusbyen). Huseiere i dag ønsker heldigvis å gå motsatt vei, skifte ut husmorvinduene og sette inn vinduer som ligner på de som var der når huset ble bygget.

FORMÅL, SPØRSMÅL OG METODE

Stavanger har Europas største trehusbebyggelse. Samlet sett er trehusbyen ett av de viktigste kulturminner vi har i vår region. Trehusene gir byen det særpreg som turister og lokalbefolkning oppsøker og verdsetter. Stavanger kommune har sett verdien av dette og bystyret har vedtatt estetiske retningslinjer for trehusbyen for at den skal bevares best mulig. Paragraf 4 i de estetiske retningslinjer for trehusbyen sier: «Ved nødvendig fornyelse skal bygningselementer tilpasses husets opprinnelige byggestil og materialbruk. Det gjelder særlig valg av vindustyper, ytterdører, gerikter og annet fasadeutstyr, fasadekledning og taktekkingsmateriale».

Spørsmålet er hvordan man skal forholde seg til dette hvis man ikke vet hvordan huset har sett ut? Det er her det har stor verdi å se nærmere på det som er bevart. Det er nok riktig som stadsingeniøren sa at husene her i byen

har et «schablonmæssig» uttrykk. For å få til en korrekt tilbakeføring trenger vi da bare å finne de forskjellige sjabloner. Gjennom en byggeteknisk undersøkelse av de vanligste dekor-elementer som går igjen i byen er formålet å få oversikt over og sette disse i system. Det som er bevart gir oss viktig informasjon om hvordan det som har gått tapt kan ha sett ut. Denne undersøkelsen handler om hus i Stavanger bygget fra 1860-tallet og fram til cirka 1915. Siden dekor-elementer er et stort område, har jeg i denne artikkelen valgt å begrense undersøkelsen til vindusomramninger. Undersøkelsen er utført i en fem års periode, gjennom fotografering, oppmåling og tilvirkning av sjabloner. Den byggetekniske undersøkelsen er supplert med en litteraturstudie.. Eldre foto har også blitt brukt som kilder i denne artikkelen.

ORDLISTE

Som i alle håndverk, har man i snekkerfaget en viss terminologi for å beskrive detaljer eller prosesser. Her er en ordliste som gjør det lettere å forstå de detaljer som beskrives.

Faset	Høvlet skråkant
Gerikter	(fra tysk) List rundt dør eller vindu.
Hulkil	List med konkav profil.
Kaneleringer	Vertikale, konkave riller.
Karniss	Arkitektonisk ledd med S profil.
Krabbe	Lokalt uttrykk for det å tilpasse et trestykke inntil en ujevn flate.
Konsoll	Et utkraget parti i en vegg til støtte for hvelv, balkong o.l.
Perlestaffpanel	Panel med en buet opphøyning (vulst) på den ene siden.
Penn	Kant i smalsiden av en fjøl til å felle inn i en renne i en annen fjøl (not og Penn eller not og fjær).
Sveifet	Saget, buet linje.
Tannsnitt	En serie alternerende, rettvinklede fremspring og innsnitt.
Vannbord	Bord eller planke av tre som skal beskytte utsatte partier av en yttervegg mot regn, for eksempel. Over dør og vinduer.
Vulst	Betegnelsen på utbuktning, pølse eller ringformet fortykning eller kant på for eksempel fotstykket av en søyle.

JEG HAR INGEN BILDER AV HUSET MITT SLIK DET SÅ UT FØR. HVOR KAN JEG LETE?

Ta kontakt med kommunens servicetorg og hør om det finnes en byggesaksmappe for huset ditt. Ofte finnes ikke originaltegningene, men da man endret noe på huset forrige gang, ble det kanskje levert inn tegninger eller bilder av huset. Hvis du bor i et område med mange lignende hus, kan det også være lurt å be om byggesaksmappene til naboene. Ellers kan det tenkes at du er heldig og kan finne huset ditt i en av Alsviks bøker med gamle bilder fra Østre bydel, Vestre bydel, Sentrum eller Hillevåg.

Fra brosjyren "8000 trehus + ditt", Stavanger kommune

ÅRRINGER I TREHUSBYEN

Trehusbyen er mye mer enn Gamle Stavanger. Trehusbyen omfatter i hovedsak Stavangers bebyggelse fram til 2. verdenskrig. Fargene på kartet viser hvordan byen har vokst utover fra den eldste bebyggelsen innerst i Vågen – som årringer i et tre.

Fra brosjyren "8000 trehus + ditt". Stavanger kommune

VINDUSOMRAMMINGER I STAVANGER FRA CA.1860 OG FRAM TIL 1915

I de følgende avsnitt beskrives utviklingen av vindusomramminger i Stavanger i den nevnte periode. Det kan avleses en utvikling fra manuelt håndverk til industriell produksjon. To systemer av vindusomramminger er identifisert og presentert som System 1, for perioden ved 1800-tallets avslutning og System 2 for 1900-tallets begynnelse.

VINDUSOMRAMMINGER ETTER BYBRANNEN I 1860

Da store deler av byen måtte bygges opp etter bybrannen i 1860 var sveitserstilen allerede begynt å gjøre seg gjeldende. Da det kommer til vindusomrammingene fra denne tiden ser vi at de fortsatt har mye i seg av den

foregående empirestilen. Omrammingene er tilsynelatende enkle i forhold til den fullt utviklede sveitserstilen. De er i likhet med empiren ganske flate, listene stikker ikke særlig langt ut fra veggen og har et stramt, elegant preg. Når vi studerer listverk fra denne tiden ser vi fort at det er mere raffinert enn det man skulle tro ved første øyekast.

En ganske alminnelig vindusomramming kan ha så mange som seks forskjellige profiler. Først er de to vannbordene profilert, gjerne med to forskjellige profiler. Under vannbordet nede er det en profilert forholdsvis tykk list (for

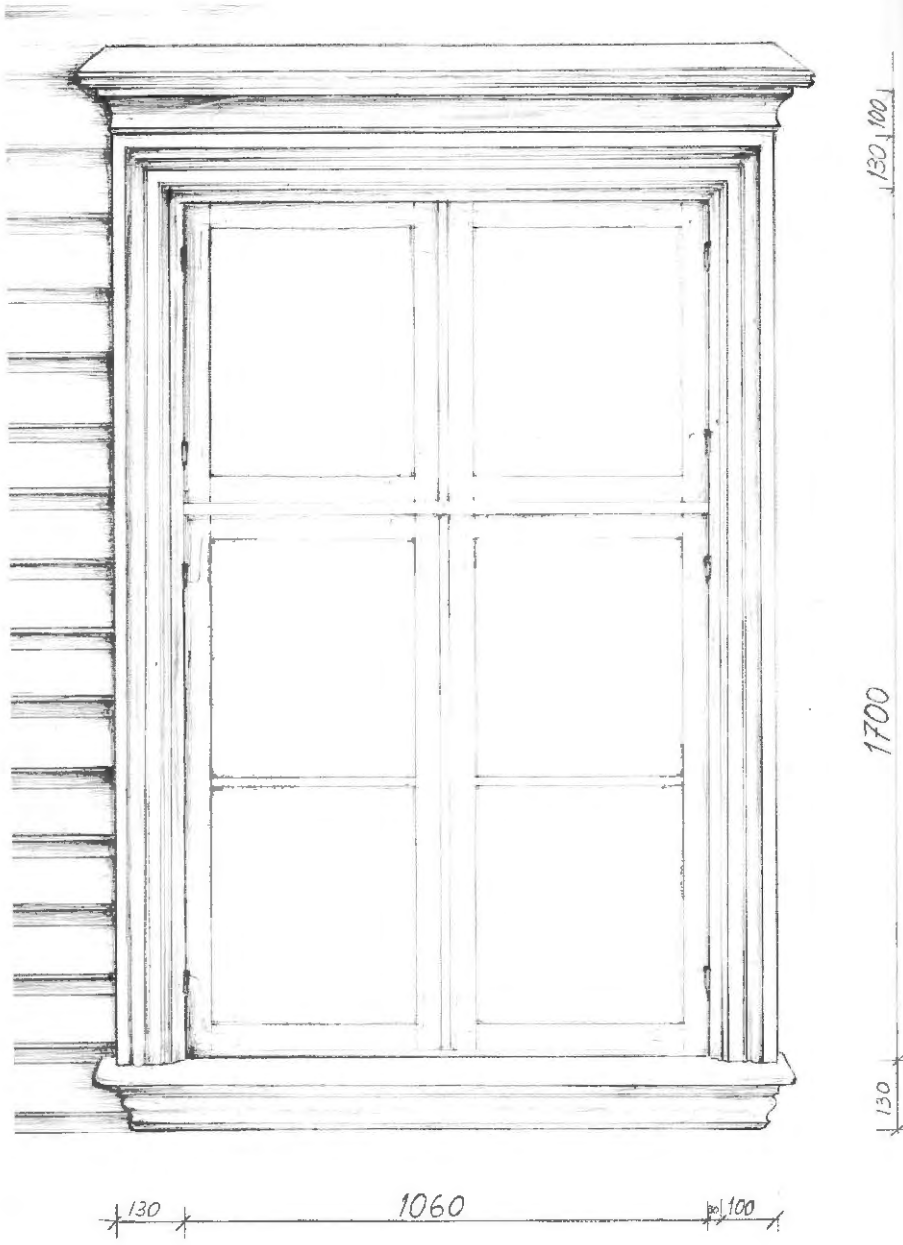
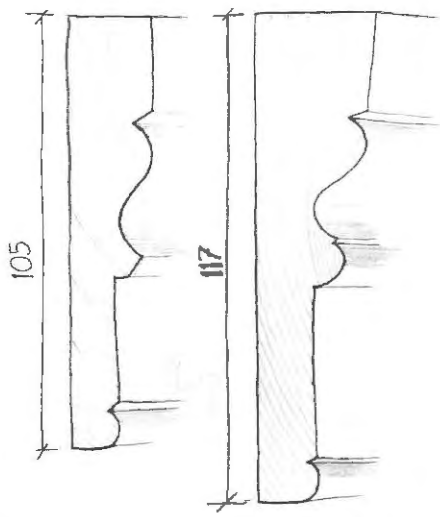

Nedre Strandgate 19

eksempel fem ganger ti cm) som vannbordet hviler på. Det samme finner vi ofte under det øverste vannbordet men denne listen har en annen profil enn den som er under det nedre vannbordet. På alle disse fire elementene løper profilen rundt hjørnene og blir skåret inn i endeveden, «stuen», slik at profilen er tydelig uansett hvor du ser den fra. Den neste listen er selve hovedlisten, listen er på vinduets sider og topp. Denne listen har et opphøyet parti på den ene siden (den siden som er lengst fra vinduet). Mellom det høye og lave parti er det en profil som danner overgangen. (Se ill. 7) Denne listen blir gjæret i hjørnene på samme måte som innvendige lister. Det er og verdt å legge merke til at den samme profilen blir brukt både inne og ute. Den samme profilen som brukes ute, under vannbordet nede, brukes og inne som blomsterbrett. (Se ill. 8)

Til slutt finner vi ofte en hulkillist ute under hovedlisten. Listen her er cirka

III. 7

III. 6

30 ganger 30 millimeter og gjør at vinduet er trukket litt inn i forhold til vegg-livet. I de tilfellene der huset har enkelfalset kledning, blir listene felt inn i kledningen, «krabbet». (se ill. 9)

Under det øverste vannbordet kan man i noen tilfeller finne en innlistet fyl-ling som gjør at vannbordet blir løftet høyt over vinduet og gir det hele et flott, monumentalt preg. Som for eksempel i andre etasje i Nedre Strandgate 27.

III. 8

III. 9

Når vi studerer det slik og tenker på at mye av dette listverket ble høvlet for hånd, forstår vi at det er lagt mye arbeid og omtanke ned i disse tilsynelatende enkle vindusomrammingene. Vi finner mange eksempler på slike lister i de eldste delene av byen, i sentrum og Gamle Stavanger. Utviklingen videre fra dette profilerte, litt flate listverket var at vannbordene begynte å bli større og man fikk knekter (klosser, konsoller) som disse hvilte på. Vi får også utskårne border Vi forlater det flate preg fra empiren og snakker nå om fullt utviklet sveitserstil.

VINDUSOMRAMMINGER FRA 1800-TALLETS SENERE DEL

I løpet av 1800 tallet ble snekkerfaget industrialisert. Profilerte lister som før ble høvlet for hånd ble etterhvert masseprodusert med fres på større høvlerier. Det viste seg etter hvert i utformingen.

Dessverre er disse vindusomrammingene svært ofte borte. Utskifting av vinduer og listene som hørte til var ett av de vanligste inngrep folk gjorde når

III. 10: Nedre Strandgate 27

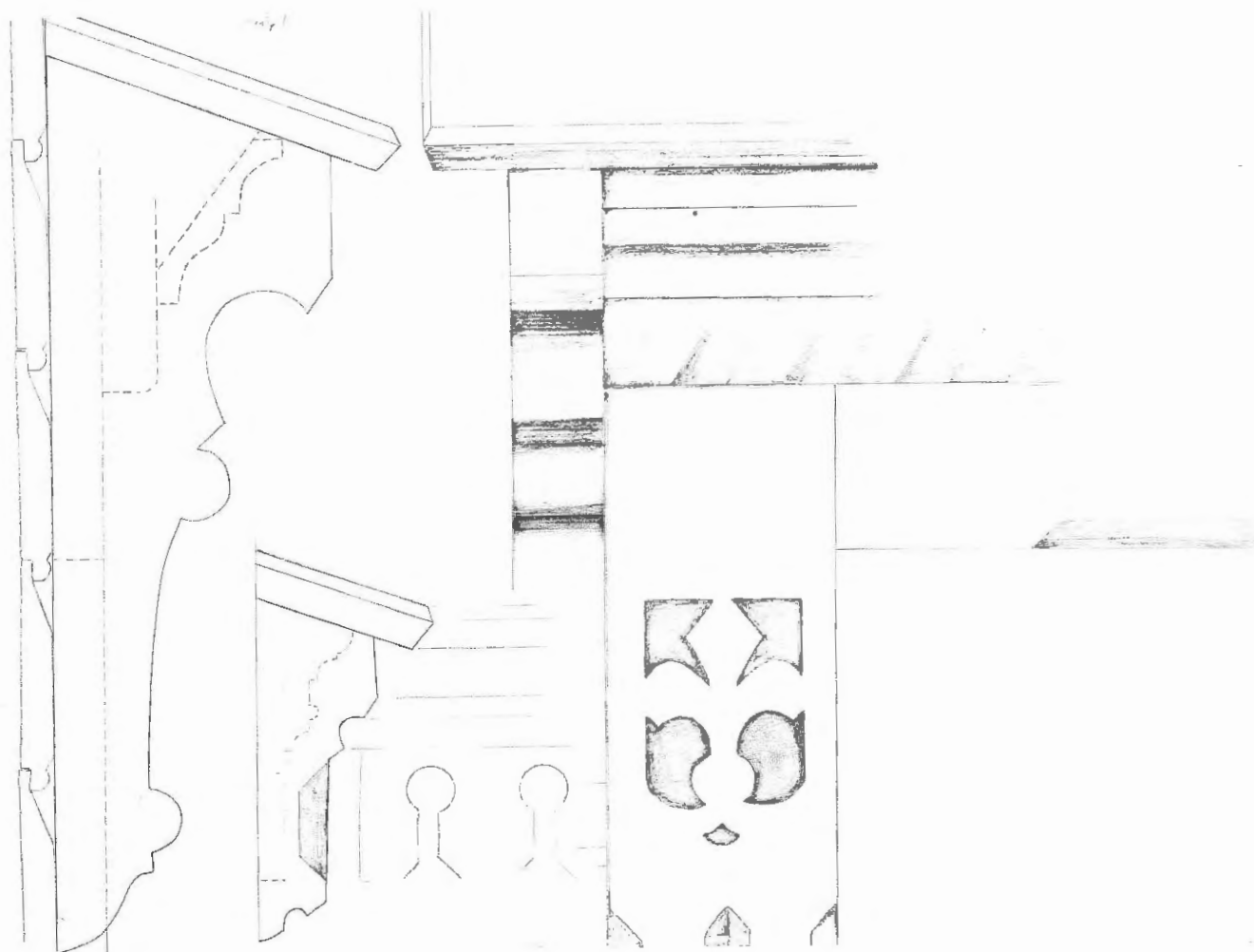
de skulle modernisere husene sine. Dette er synd fordi ett av sveitserstilens mest særegne kjennetegn er de store og forseggjorte vindusomrammingene. Vi må huske at på den tiden var estetikk en mye større del av snekker- og tømmerfaget enn det er i dag, da tømmermannen dessverre ofte er redusert til montør. Listene er et veldig viktig bygningselement og har vel så mye å si som selve vinduene for totalinntrykket.

Noen av de vanlige vindusomrammingene her i byen består av så mange som 20 deler pr. vindu. Omrammingene er satt sammen av ulike elementer. Det kan være, profilister, vannbord, kledningsbord, glatte eller kannelerte sidelister, tannsnitt eller sveifede klosser. De sistnevnte klossene har flere funksjoner. Vannbordene over og under vinduet hviler på disse, de kan derfor kalles konsoll, knekt eller kapitel, alt etter hvor de er plassert. Jeg vil videre beskrive to forskjellige systemer eller måter å gjøre dette på. Det er selvfølgelig enkelte hus som faller utenfor disse systemene, som har en mer eller mindre unik belistning, men vindusomrammingen på de aller fleste hus (i Stavanger) fra slutten av 1800 tallet og fram til cirka 1915 kan beskrives med ett av disse to systemene. I det ene systemet ligger den øverste klossen ved siden av sidelisten (system 1). I det andre ligger den øverste klossen oppå sidelisten (system 2). System 1 er det eldste av de to. Noen ganger vil man imidlertid se at det eldste systemet er brukt på hus fra begynnelsen av 1900 tallet selv om system 2 da var det dominerende. Det er heller ikke uvanlig å finne kombinasjoner av de to systemene.

Industrialisering og masseproduksjon fikk stadig større innpass i snekkerfaget. Derfor vil man finne større variasjon og mere bruk av håndverktøy i system 1 enn i system 2.

System 1

Mot slutten av 1800 tallet blir belistningen rundt vinduene og dørene større. Man gikk etter hvert bort fra den profilerte hovedlisten og erstattet den med avfaset list. Fasen løper ikke over hele lengden av listen, men stopper et stykke fra vannbordet og stopper i øvre kant omtrent der knekten som holder det øverste vannbordet begynner. Dette virkemiddelet med å avfase på denne måten, er mye brukt i sveitserstilen. Det blir hyppig brukt på søyler, åser, rekkverk, sidelister og vinduslister. Et enkelt virkemiddel som har stor effekt.

III. 11: Vinduslist fra Nedre Strandgate 17

Spilderhauggata 14 fra 1895 er et godt eksempel på dette listesystemet. Se ill. 12, 13 og 14. Listverket utvendig består av i alt 16 deler pr. vindu. Under vannbordet nede er det to klosser cirka 180 mm høye, 125 mm brede og 50 mm tykke. Klossene er avrundet og avfaset i nedre kant og har en utskåret stjerne midt i. Helt like klosser kan man finne flere andre steder for eksempel i Erichstrupsgate 9. Mellom disse klossene er det et usts kjært (sveifet) brett. Dette bordet er cirka 13 mm tykt. Over dette bordet er det en hulkillist cirka 30 ganger 30 mm. Over vinduet mellom de to sidelistene ligger en delvis

Ill. 12 Spilderhauggata 14

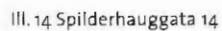

Ill. 13 Spilderhauggata 14

avfaset list med samme tykkelse som sidelistene (cirka 25 mm). Oppå denne er det en tannsnittlist med skråstilte tenner som går hele veien ut til knektene som det øverste vannbordet hviler på. Oppå denne tannsnittlisten er det en hulkillist som er cirka 80 mm bred. Selve knektene er 480 mm lange, 125 mm brede på det bredeste (ut fra veggen) og 50 mm tykke. Vannbordet oppe stikker 180 mm ut fra veggen og 45 mm ut på siden av knektene på hver side. Vannbordet nede stikker cirka 120 mm ut fra veggen (cirka 150 mm ut fra vinduet) og cirka 30 mm ut på hver side av de nedre klossene.

Begge vannbordene er cirka 30 mm tykke og har en hulkil i nedre kant som og er skåret inn i endeveden. På dette huset finner vi og en hulkillist mellom

Selv om det er en del variasjon i listverket fra denne tiden, så er den grunnleggende oppbygging ofte svært lik, med de avfasede listene, det store øvre

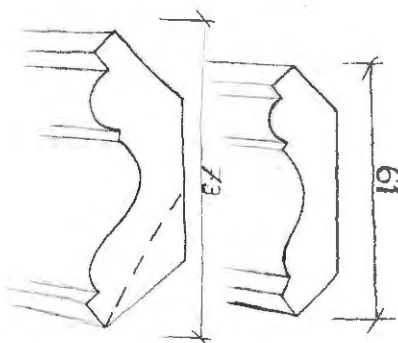

vannbordet og knektene på siden av listen som holder det. Dimensjonene varierer med størrelsen på husene. I stedet for skråstilte tenner på tannsnitt-listen kan de for eksempel være rette eller det kan være en rekke med utskårne romber. I stedet for avrundede klosser under vinduet kan de være kantede eller formet som en klassisk konsoll. Bordene under vinduene har og stor variasjon. Knektene som det øverste vannbordet ligger på har noen forskjellige utforminger. Men likevel er det ikke vanskelig å se at det var en etablert norm eller standard for hvordan en utvendig vindusbelistning skulle se ut i Stavanger på slutten av 1800 tallet. Former og mønster gjentar seg. Et helt spesielt særtrekk fra denne tiden finner vi på sidelistene (hoved-listen). Øverst på denne finner vi en lilje som er skåret inn. Det finnes og andre dekorelementer her, for eksempel en avfaset klosse, en dreiet knott og i ett tilfelle et pentagram. Denne liljen finnes i så stort omfang at jeg synes det er lite trolig at dette er «signaturen» til en enkelt byggmester. Jeg har heller ikke sett denne liljen på samme måte i noen annen by. Har denne liljen hatt en spesiell symbolsk betydning for Stavanger eller byggmesterne her? Både hodet til kong Magnus Lagabøte og kong Eirik Magnusson på Stavanger domkirke har kroner med liljer på hodet.

Ill. 17: Klossene ovenfra: K2, K6, K5, K1, K3 og K4.

L1 til venstre og L2 til høyre

VINDUSOMRAMMINGER FRA 1900-TALLETS BEGYNNELSE.

System 2

Hus fra begynnelsen av 1900-tallet har et sterkere innslag av masseproduksjon. Vi ser nå stadig oftere at de samme dimensjoner og former er identiske ikke bare på enkelte hus, men i hele gater og bydeler. System 2 brukes både på sveitserhus og på den type hus som er i en overgang mellom sveitser og jugend, en stil som er veldig vanlig her i byen. Denne stilen har fått ett eget navn, nemlig sveitser-jugend. Enkelte deler av listverket er så likt fra det ene huset til det andre at vi kan begynne å navngi de forskjellige deler. Det er for eksempel seks forskjellige klosser som er plassert over eller under vannbordene. De kan kalles knekt, konsoll eller kapitel, alt etter hvor de er plassert. De har her fått navn K etterfulgt av ett nummer. (Se ill. 17). Det er og to hulkillister som man finner hver gang man ser denne typen listverk. Disse listene har her fått navn L1 og L2, (se ill.).

Det som tydeligst skiller system 2 fra system 1 er at klossen som det øverste vannbordet ligger på er satt opp på sidelisten, ikke ved siden av, som i system 1.

Under vannbordene er det to klosser (konsoller). Mange av disse klossene er veldig like. Etter å ha tegnet av og sammenlignet en del av disse, ser vi at de fleste er skåret over samme mal. Eventuelle forskjeller kan tilskrives unøyaktighet av den som sagde dem ut på båndsagen. Små forskjeller kan man også se hvis man sammenligner klosser fra samme hus eller til og med fra samme vindu. Disse klossene er altså skåret med båndsag, noe som betyr at de ikke er laget på byggeplassen men prefabrikkert på verksted. Vi kan tenke oss at disse klossene ble produsert maskinelt sammen med resten av materialene: laftekasse, gulvlist, taklist, gerikter, gulvbord, kledning, taksperr, sperrehoder, panel, etasjeskiller og andre elementer man trengte for å bygge et hus. Dette ble kanskje produsert som et byggesett der disse forskjellige elementene var avpasset visuelt og konstruksjonsmessig i forhold til hverandre. Den største trelasthandelen her i byen på den tiden var H. Øgreid & Sønner, med utsalg i Verksgata. Firmaet hadde eget høvleri på Engøy og dessuten et stort lager av trelast, høvellast og listverk. Dette var en av de største forhandlere av trelast på Vestlandet. Denne bedriften ble startet i 1885 og det er sannsynlig at mye av disse masseproduserte bygringsdetaljene kom derfra.

Nymannsveien 85A

Firmaet H. Øgreid & Sønner i Verksgata.

Foto: Waldemar Eide / Stavanger byarkiv

En annen mulighet er at disse klossene ble levert sammen med vinduene. (En av trevarefabrikkene som leverte vinduer lå også i Verksgata. O. Bjorheim og Sønner A/S ble grunnlagt i 1882.) Uansett er disse detaljene produsert i et så stort omfang at vi finner dem ofte andre steder enn her i Stavanger. Jeg har sett slikt listverk på steder som for eksempel Sand, Egersund, Jørpeland og Skudeneshavn. I Skudeneshavn og Stavanger kan man finne slik belistning også på empirehus. Den er da selvfølgelig sekundær og ett uttrykk for at huseierne ville følge moten og modernisere. De klossene som er under det nederste vannbordet er kortere enn de under det øverste. Klossens bredde tilsvarer sidelistsens bredde, (det gjelder alle klossene i system 1) i de fleste tilfeller 5 tommer eller ca. 120 mm. De kan og være 6 tommer og i sjeldne tilfeller 4 eller 7 tommer.

UNDER VANNBORDET NEDE

Den vanligste klossen (K1) er ca. 230 mm lang og ca. 60 mm tykk på det tykkeste. Klossen har et sveifet karniss og er formet som en klassisk konsoll. Enden som står imot vannbrettet (toppen) er skåret skrå i en vinkel på ca. 20 grader i forhold til husveggen. Det er to slike klosser under vannbordet. Noen steder finner vi her en kloss med en litt annen sveifet form. Den er ca. 240 mm lang (k5). Mellom klossene er det og et felt som blir fylt ut på forskjellige måter. Det kan være et kledningsbord som er snudd opp ned, ett perlestaff-panelbord der pennen er tatt bort, en gulvlist opp ned eller et sveifet bord. I alle tilfeller er hulkillisten L2 montert oppå de ovennevnte alternativene (inntil vannbordet). I de tilfeller der det er laget et sveifet hord, kan det godt være laget på byggeplassen. Dette fordi det må tilpasses hvert enkelt vindu. Det ville heller ikke by på store utfordringer rent teknisk, da disse er laget av relativt tynne bord (12-15mm) og løvsag var et vanlig verktøy i enhver tømmermanns verktøykiste. For å tegne på de mønstre de ville ha, har de brukt maler de hadde for hånden. Det ser for eksempel ut som om K1 og K4 har vært brukt som maler. Klossen har da blitt snudd og vendt for å danne et symmetrisk mønster av flere like, buede linjer. Andre ganger har de brukt passer og linjal for å lage symmetriske mønstre. Disse sveifede bordene finner vi bare på «rene» sveitserhus og ikke på sveitser-jugendhus. På de sistnevnte er det brukt et kledningsbord opp ned eller en profilert list her, se Nymannsveien 105.

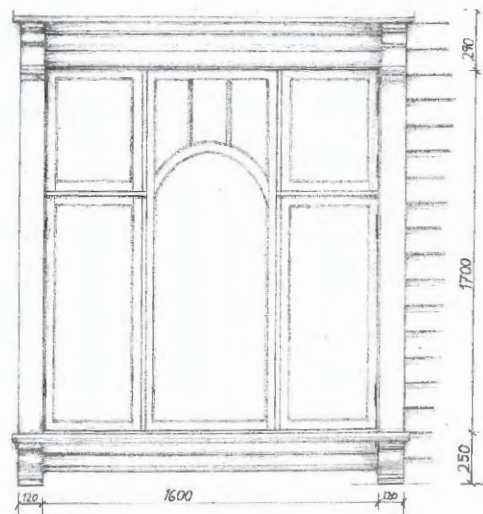
OVER VANNBORDET NEDE

Over det nederste vannbordet er det oftest to klosser, en på hver side, men noen ganger som i Nymannsveien 105, Karlsminnegata 65 og flere andre steder, er det ingen kloss her.

Sidelisten går her uavbrutt helt ned til vannbordet. Klossene over det nederste vannbordet har heller ingen praktisk funksjon men danner visuelt sett en fin sokkel for sidelisten. Klossen er montert direkte inntil kledningen og vinduskarmen som en forlengelse av sidelisten, aldri oppå sidelisten (noe jeg har sett eksempler på i dårlige rekonstruksjoner). Den vanligste klossen her (K2) har et rett sokkelparti nederst, toppet av et ca. 110 mm langt

Sandsgata 27

Nymannsveien 105

Sandsgata 27

karniss. Det rette sokkelpartiet varierer noe i høyden slik at klossens totale lengde varierer fra ca. 210 mm til ca. 250 mm (mye mulig at det finnes større variasjon i høyden). Enden som står imot vannbrettet (bunnen) er skåret i en vinkel på ca. 20 grader. Den andre enden (toppen) som står imot listen er også skåret skrå i en vinkel på ca. 20 grader. Noen steder finner vi og her en kloss med litt annerledes utforming (K6) i stedet for et karniss øverst er det her en 50mm høy vulst. Denne klossen finnes for eksempel på Musegata 51.

UNDER VANNBORDET OPPE

Under det øverste vannbordet er det og to klosser. Den vanligste (K3) er ca. 300 mm høy og har et sveifet parti på ca. 250 mm. Klossen er på det tykkeste øverst hvor den er ca. 60 mm. Enden som står imot vannbrettet (øverst) er skåret i en vinkel på ca. 20 grader. Denne klossen er montert oppå sidelisten. Klossens form kan se ut som en stilisert korintisk kapitel, i hvert fall hvis man ser den i sammenheng med sokkelklossen og de ofte kanelerte sidelistene. Da får man fra topp til bunn en korintisk pilaster hvilende på en klassisk konsoll.

En annen kloss man finner her oppe har form som en klassisk konsoll og er en litt forlenget utgave av K1 som jeg kaller K4 (K5 er også en forkortet utgave av K3).

Mellom disse klossene kan det være montert forskjellige arrangementer. Flere lister eller bord danner et parti som løfter vannbordet et godt stykke over vinduet. En veldig vanlig feil som blir gjort er å montere vannbordet over vinduet for nær vinduet, det hele ser da veldig sammenklemt og rart ut. Det bør være ca. 250 mm her fra vinduskarmen til vannbordet. Noen ganger blir det brukt kledningsbord som er snudd opp ned, to stykker oppå hverandre (Nymannsveien 105). Øverst inntil vannbordet finner vi hulkillisten L1. Når denne listen blir brukt her er den modifisert slik at vinkelen på den forandres (se den stiplede linjen på tegningen av de to listene og foto under) andre ganger er det to perlestaff panelbord (der pennen er fjernet) med L1 øverst. Den kanskje mest vanlige varianten er et bord nederst med et bord oppå som det er skåret en rekke hakk i. Dette hordet danner en tannsnittlist. Her er også L1 øverst.

Den mest kompliserte måten å arrangere toppen av vindusbelistningen på (også den som er vanskeligst å beskrive) er så spesiell at den kan få et eget

V1. Nymannsveien 85A

navn. Vi kan kalle den V1. her er klossene enten det er K3 eller K4, saget vinkelrett øverst. Mellom klossene er det en list med tannsnitt øverst. Oppå klossene blir det lagt et bord som bare stikker så vidt utfor kanten på disse klossene. Bredden på bordet er lik tykkelsen på klossen pluss tykkelsen av sidelisten, tilsammen cirka 85-90 mm. Dette bordet blir listet på tre sider med L1 (den fjerde siden er inn mot veggen). Hjørnene på listene (L1) er gjæret sammen. Vi får altså en krone eller gesims over klossene (under vannbordet). Oppå gesimsens sidelister blir det lagt kiler som gir vannbordet den riktige vinkelen. Vannbordene er i dette tilfellet 15 grader og ikke 20 som ellers. (Se ill. 26)

Snitt av listverk som er laget av gulvbord med L1 øverst

SIDELISTER

Som tidligere nevnt er det mest vanlig at sidelistene er 120-125 mm brede (på store hus kan sidelistene være 140-150 mm brede). Tykkelsen varierer noe, men er stort sett rundt 25 mm. Noen ganger er listene kanelert med to eller tre kaneleringer. Andre ganger er listene glatte.

På en del av de store husene fra denne tid kan man finne dekorfelt mellom vinduene i 1. og 2. etasje og mellom vinduet i 1. etasje og vannstokken. Disse dekorfeltene er laget med de samme elementer som tidligere beskrevet, men vi ser her en stor grad av variasjon og kreativitet.

DISKUSJON

Huset i seg selv kan være den viktigste kilden til informasjon om hvordan det har sett ut. Ofte er det bevart et loftsvindu med listverk høyt oppe i mønet. Andre ganger kan det være spor i malingen som kan avsløre mye, både om vindusstørrelse og utformingen på listverket. Av og til kan bevarte hjørnelister på huset gi en pekepinn om hvordan vinduslistene har sett ut. Hjørnelistene er imidlertid noe bredere enn vinduslistene.

Sveitserstilen er den stil som sterkest har satt sitt preg på trehusbyen Stavanger. Sveitserstilens forkjærlighet til tre er tydelig i motsetning til den tidligere empiren der tre mer ble brukt for å etterligne murt arkitektur. Sveitserbyggmestrene anvendte trevirket på dets egne estetiske premisser. Konstruksjonen er tydelig og framhevet. Det er tydelig hva som blir båret og hva som bærer, alt er avmålt på en logisk og balansert måte. Trevirkets muligheter utnyttes optimalt og man prøver aldri å skjule, men heller å framheve at materialet er tre.

Å prøve å få et sveitserhus til å bli noe annet enn det det er, er aldri vellykket. Sveitserhus har en så sterk karakter med sine store takutstikk, synlige åser og sperrehoder at det blir ikke et vellykket funkishus selv om man skifter vinduene. Det blir derimot svært uharmonisk når man setter små husmorvinduer med tynne lister på et hus som ellers har store flater og kraftige detaljer.² Dette skjemmer i stor grad byen i dag og det er fint å se at folk flest ønsker å tilbakeføre. Vi bør ha respekt for det som disse byggmestrene lagde i en tid da kunst og håndverk var to sider av samme sak

Det er mulig å få til god tilbakeføring. Man bør imidlertid ikke stole for mye på egen smak når man skal gjøre dette. Detaljene man setter på skal passe inn i en større sammenheng. I denne artikkelen er det presentert en byggeteknisk undersøkelse av vindusomramminger fra 1860 frem til 1915 i Stavanger. Med økt innsikt i hvordan vindusomramminger er utformet originalt, kan huseiere og andre treffe beviste beslutninger når de skal restaurere. Den som eier et gammelt hus i Stavanger, er ikke bare eier av en bolig for seg og sine. Eieren forvalter en del av et viktig kulturminne, trehusbyen Stavanger.

Spor i malingen gir viktig informasjon.

ESTETISKE RETNINGSLINJER FOR TREHUSBYEN

HJEMMEL: PLAN- OG BYGNINGSLOVEN § 74, 2.

- 1 Den kulturhistorisk verdifulle bebyggelsen skal lengst mulig bevares og områdenes særpregede miljø skal sikres og videreutvikles, herunder kvartalsstruktur, gateløp, parker, hageareal og verdifulle trær.
- 2 Alle byggearbeider som berører bygningers utseende, herunder tak, skal byggemeldes og det skal som grunnlag for behandling redegjøres for nødvendigheten av tiltakene og beskrives hvorledes endringen forholder seg til bygningenes opprinnelige stiluttrykk og utseende. Forhold til nabobebyggelse skal framgå av situasjonsplan og fasadeoppriss.
- 3 Originale bygningselementer som vinduer, dører, gerikter, fasadekledning og taktekkingsmateriale, skal bare fornyes når disse ikke tilfredstiller rimelige tekniske krav, eller er såpass skadet at reparasjon er uaktuell.
- 4 Ved nødvendig fornyelse skal bygningselementer tilpasses husets opprinnelige byggestil og materialbruk. Det gjelder særlig valg av vindustyper, ytterdører, gerikter og annet fasadeutstyr, fasadekledning og taktekkingsmateriale.
- 5 Eventuelle påbygg skal ta hensyn til eksisterende bebyggelse og underordnes denne, men gjerne gis en moderne utforming. Tilsvarende gjelder nybygg.
- 6 Nye altaner eller verandaer skal bare anlegges i tilknytning til hus hvor de inngår som et naturlig stilhistorisk element. Uteplasser bør primært arrangeres på bakkeplan.
- 7 Murer, gjerder og utvendig belegg skal med hensyn til utforming og materialvalg være i tråd med opprinnelig eller dominerende formtradisjon i området.

KOMMENTAR TIL PUNKT 2

Ved tilbakeføring av fasade til sikker tidligere dokumentert utførelse, gjelder ikke krav om byggemelding. Dokumentasjonen bør i forkant sjekkes med byggesakssjef eller byantikvar. Dersom dokumentasjonen i etterkant viser seg å være feil, vil byggearbeidet være ulovlige.

Fra brosjyren "8000 trehus + ditt", Stavanger kommune

Illustrasjoner:

Tegningene er utført av Michael Heng. Der annet ikke er oppgitt er fotoene tatt av Michael Heng og Mathies Ekelund Erlandsen / Museum Stavanger

Noter:

¹ A. Saxegaard: Stavanger by's industrielle og tekniske utvikling, i Stavanger Handelsforening (utg.): Stavanger by's industrielle og tekniske utvikling, Stavanger 1912, s. 20

² Carl Egil Buch: Holdninger bak sveitserbyggeskikken, Foreningen til norske fortidsminnemerkeres bevaring, årbok 1979

SUMMARY

The city of Stavanger, situated on the west coast of Norway, has a distinctive architecture with large white-painted wooden houses and it is one of the largest wood towns in the world. The great majority of the town's wooden houses were built from the late 19th to the beginning of the 20th century, to fulfil the rising housing demand caused by the increased industrialisation of Stavanger. The topic for this article is the houses which were constructed for common people, and can be seen as a simplified version of the larger houses built for the upper-class, referred to as "sveitser-villas". This article mainly focuses on houses built from 1860's to about 1915, a time period with great building activity in Stavanger. These houses are the results of "mass production" with standardised and systematically made decorative elements and this article is investigating the details of these decorative elements.

From the Second World War and for decades to come, the houses were considered unmodern and impractical. Many houses were renovated: windows were changed, roofs were remade and decorations were removed. Luckily times change; house owners today wishes to restore their buildings and replace the windows that were inserted in the late 20th century with old looking ones to achieve an appearance closer to the original. The value of these buildings is also recognised by the City of Stavanger, and the aesthetic guidelines of the city points out that buildings elements and building materials should be selected to fit the original style of the building in case of restoration.

A technical study of preserved buildings was performed to investigate the appearance of the original decorative elements. The aim of the technical study was to identify commonly used decorative elements and investigate the systematic approach applied in the production of these elements. This article specifically handles the window mouldings /framings used on wooden houses in Stavanger from 1860's to 1915. From the technical study a development from manual craftsmanship to an increased industrial production can be identified. This development is presented in two systems for decorative window elements: System 1 was used in the late 19th century and System 2 was used in the beginning of the 20th century. The systems are described and illustrated by photographs and drawings. The results and greater knowledge gained in the technical study can be used as a support to fulfil the aesthetic guidelines of the City of Stavanger, for house owners to make better founded decisions regarding appearance and materials of decorative window elements. Well informed decisions will benefit not only the present owners of old wooden houses in Stavanger but also be of advantage for this important part of the Norwegian cultural heritage in a longer perspective.